

отделение», 1971. – С. 329-333; **21.** Краткий очерк истории русского литературного языка (XI-XIX вв.). – М.: «Гнозис», 1994; **22.** Успенский Б.А. История русского литературного языка (XI-XVII вв.). 3-е изд., испр. и доп. – М.: «Аспект Пресс», 2002; **23.** Экскурсы в историю русской лексики / Подред. колл. Е.Т. Черкасова и др. – М.: «Наука», 1978; **24.** Berruto G. Semantika. – Zagreb: «Izdanja Antibarbarus», 1994; **25.** Meillet A. Kako reči menjaju značenje. – Beograd: «Službeni glasnik», 2009; **26.** Rafaelli I. Značenje kroz vrijeme. Poglavlja iz dijakronijske semantike. – Zagreb: «Disput», 2009; **27.** Saussure F.d. Теčaj опće lingvistike. – Zagreb: «ArTresor naklada: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje», 2000; **28.** Simeon R. Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva. I-II. – Zagreb: «Matica Hrvatska», 1969; **29.** Šipka D. Osnovi leksikologije I srodnih disciplina. – Novi Sad: «Matica srpska», 1998; **30.** Škiljan D. U pozadini znaka. Esej iz semiologije značenja. – Zagreb: «Školska knjiga», 1985; **31.** Tafrá B. Od riječi do rječnika. – Zagreb: «Školska knjiga», 2005.

Бурковський І.З. (Київ, Україна)

Слов'янські етимології: *vьlna 'вовна', *vьlna 'хвиля', *volati, *kviliti

Роботу присвячено етимологізуванню кількох праслов'янських слів із застосуванням методології глибинних етимологічних досліджень на основі принципів, сформульованих О. С. Мельничуком.

Ключові слова: глибинна етимологія, методологія лінгвогенетичних досліджень, кореневі варіанти, звукозображальність, етимологічні дерева.

Работа посвящена этимологизации некоторых праславянских слов с применением методологии глубинных этимологических исследований на основе принципов, сформулированных А.С. Мельничуком.

Ключевые слова: глубинная этимология, методология лингвогенетических исследований, корневые варианты, звукоизобразительность, этимологические деревья.

The paper, dealing with origin of several Proto-Slavic words, gives some examples of application of a special methodology of profound etymological researches, connected with the name of O.S. Melnychuk.

Key words: profound etymological researches, methodology of linguo-genetic researches, parallelism of roots, onomatopoeia, etymological trees.

Ця розвідка, пряме продовження оприлюдненої торік [2], має таку саму мету – пропагувати методику глибинних етимологічних досліджень, в основі якої лежать передовсім дослідницькі принципи академіка Мельничука [3; 4; 10], демонструючи приклади застосування окремих її

елементів, хоч тут вони присутні лише незначною мірою. Це передбачає здійснення безпосередньої мети – етимологізування деяких слів, що є континуантами того самого первісного кореня, котрому присвячено попередню публікацію.

Нагадаємо, що йдеться про досліджуваний свого часу О.С. Мельничуком «умовно реконструйований для пізньоіндосвропейського періоду корінь *ǵei-» [9, 4] (стисла формула його становлення, ще умовніша – *ǵei- < *h₂eu-ei- [9, 5]), що в ході своєї тривалої й складної історії утворив розмаїті різновиди (ми торкалися таких, як eǵ-/ou-, *aǵ-, *aǵē тощо) з багатою палітрою значень: «крутити, вити, гнути, огортати, плутати, в'язати, плести, ткати» та чимало інших.

До похідних згаданого праєтимона ми відносимо й давній сільськогосподарський термін *вовна* (прасл. *vŭlna). У науковій літературі вже більш як століття співіснують два головні погляди щодо витлумачення внутрішньої форми цього слова, що його історія простежується до індосвропейського рівня (лит. vīlna, латиське vīlna, давньоінд. ūṇā, авест. varəṇā, нім. Wolle, англ. wool, лат. lāna, хет. ḫulana-...). За однією версією, *vŭlna разом з індосвропейськими відповідниками походить від індосвропейського кореня *ǵel- (найпоширеніша донедавна реконструкція) зі значеннями «вити, крутити» (або ж – підваріант – «покривати»), за другою – від кореня такої самої звукової постаті, *ǵel-, але зі значенням «рвати, скубити»; тобто вовна мала бути номінована чи то як «кручена», чи то як «рвана, (на)скубана». Серед прихильників першої – Н. Горяєв [7, 53], П. Перс(с)он [23, 646], А. Брюкнер [17, 606], Е. Бенвеніст [1, 186]. Другої дотримуються А. Ерну й А. Мейє [20, 339], В. Махек [22, 695], В. Борись [16, 684], К. Каруліс [21, 531], автори болгарського етимологічного словника [5, 207], як і білоруського [14, 204], та ін. Ця версія мотивується тим, що в давнину вовну з овець не стригли, а скубили (досить докладне обґрунтування – у зазначеній щойно словниковій статті Махека, додаткові аргументи – у Каруліса). Відкидати її важко (хоча можна знайти й аргументи contra – [27, 179–181]). Але не менш переконливою можна визнати й першу версію, що її мотивація є самоочевидною. Отож у даному разі виправданою є нейтральна позиція – її дотримуються А. Преображенський [11, 92], Ю. Покорний [24, 1139], Я. Рудницький [26, 456], Я. Пухвел [25, 369], сучасний словник Дудена [19], М. Шанського [13, 149], ЕСУМ [8, 412] (маємо на увазі тих, котрі не віддають переваги жодному з двох поглядів на питання, а не тих, хто його зовсім не торкається, як-от Скок чи Шустер-Шевц).

Хоча дехто (Горяєв, Рудницький, автори ЕСУМ, словника Шанського) веде мову про етимон зі значенням «покривати» – але оскільки насправді

Йдеться про один і той самий багатозначний корінь, і до того ж перехід від «крутити(ся), вити(ся)» до «оббивати, огортати; покривати» є цілком очевидним – і ми знайшли за доцільне не виділяти зазначеного погляду як рівнопорядкового з тими двома, а вважати його підваріантом у складі одного з них. (Утім, навіть таке виділення провести з усією чіткістю проблематично, оскільки, скажімо, П. Персон подає обидві значеннєві (під)групи в одному суцільному переліку). Ідентичну структуру можна атрибуувати й іншому головному члену описуваної множини: у посмертному виданні словника Ф. Безлая [14, 343] подано ще одну версію, яку сама авторка статті (М. Фурлан) пов'язує з тією, що позначена нами як друга.

Існує й третя версія, Гамкрелідзе – Іванова. Вони виводять обговорюваний індоєвропеїзм (реконструюючи його як *H₂l-n-) від кореня *He₂- / Ho₂- / H₂- [6, 583]. Це – той самий корінь, від якого походить і розглядане в нашій попередній публікації слово *вівця* (тільки там він фігурував здебільшого в «безларингальній» реконструкції): «Форма *Ho₂i-'вівця' аналізується як давня похідна на *-i- від кореня *Ho₂- (у повному ступені з вокалізацією *o), тоді як форма *H₂l-n- 'вовна' постає як похідна на *-l- від того самого кореня з нульовою вокалізацією» [6, 583]. Загальна думка про походження двох відповідних слів від наведеного кореня, либонь, теж не підлягає спростуванню, але деякі моменти її конкретизації є дуже сумнівними. Значення цього кореня автори окреслюють як «ткати» – воно, безперечно, входить до його семантичного комплексу (див. вище), але для утворення понять «вівця» та «вовна» пасує аж ніяк не найкраще. Наведені авторами два хетські слова того самого кореня, *hula-li* – «веретено» та утворене від нього *hula-li-ja* – «намотувати шерсть (вовну)», що мають слугувати для підтвердження їхньої етимології (інші аргументи на її обґрунтування в книзі відсутні), свідчать радше не на її користь: адже ці слова належать до лексики не ткацтва, а прядіння, вони могли б радше правити за додаткові аргументи на користь першої версії, про походження поняття вовни від образу крутіння – оскільки ця дія пов'язана з прядінням більше, ніж із тканням, так само й вовна безпосередньо стосується першого ремесла, а не другого. Особливо слабким, непереконливим моментом цієї етимології є постулювання (цілком голослівне) семантичного переходу «ткати» → «вівця», причому без посередництва семема «вовна». Зовсім інакша річ, якщо з діапазону значень цього ж таки кореня взяти інше – «крутити, вити»: з нього цілком добре виводиться поняття і вовни, і вівці, котра, як ми вже писали, найімовірніше, номінована як «кучерява» (і вона могла дістати це ймення ще до появи ткацького ремесла, як і до одомашнення тварин – ще в дикому стані).

З праці О.С. Мельничука зрозуміло, що третя версія, хоч і може трактуватись як самостійна поруч із рештою двома, є досить близька до першої (хоч та стосується лише одного з двох слів) – там і там слово *вовна* зводиться в кінцевому підсумку до того самого етимона. При глибшому розгляді можна виявити, що й друга версія не така вже й далека від першої. Відповідні два корені подано в словнику Покорного [24, 1140–1146] як омоніми, але дослідницька методика академіка Мельничука несе в собі настанову на об'єднання таких позірних омонімів під спільним етимомом – і в даному разі таку процедуру здійснити неважко, підібравши відповідну семантичну мотивацію. Згадаймо, що первісна семантика пракореня зумовлювалася властивостями, «поведінкою» його денотата – вітру, хуги [2, 27]. А в типових повідомленнях про вітер будь-якою мовою він не тільки крутить, а й рве, шарпає – згадаймо словосполучення «**пориви** вітру». Таким чином, усі три версії не виходять за межі одного й того самого великого етимологічного дерева, побудову якого забезпечує згадана методика. У цьому нема нічого дивного: інвентар первісних мовних знаків, що лежать в основі таких дерев, вельми нечисленний, а семантичні поля, які вони охоплюють – вельми широкі.

Мало того. Тут доцільно згадати впроваджене В. Топоровим поняття множинної етимології. З двох чи кількох етимологізаційних версій не обов'язково лише одна може бути істинною, а всі інші – хибними. От і в цьому випадку варто припускати поєднання в одному знаковому (словесному) образі – імовірно, не в однаковій мірі, не одномоментно й із певними варіаціями в часі й просторі – свідомих чи підсвідомих асоціацій і з крутінням, і з вириванням, і, не виключено, також із тканням (чи радше прядінням) – тим більше, що всі ці значення ніс той самий корінь.

Сказане вище означає також зведення до єдиного етимона ще двох квазіомонімів: розгляданого щойно прасл. *vьlna 'вовна' і, як припускають, відмінного від нього за місцем наголосу *vьlna 'хвиля' (рос. *волна*, укр. діал. *вовніа*, *мовніа* 'хвиля', лит. *vilnìs*, нім. *Welle*...), похідного від того самого кореня *цел*, – його семантичний відтінок «крутити(ся)», що адекватно характеризує внутрішню форму такого загальновизнаного когната *vьlna 'хвиля', як *вал* 'довгаста обертова деталь', для цього випадку, як і для однокорінного *вал* 'висока хвиля' краще передавати як «котитися» (так, зокрема, у словникові Шанського [13, 148]). Зрештою, тут ми не відкриваємо суто нової етимології, тільки підкріплюємо давно вже висловлювану думку: єдиний корінь тут вбачав, напр., Брюкнер [17, 606], аргументи на користь цього можна знайти в декого з лінгвістів сучасності (див. [21, 531, 532]). Додамо ще деякі семантичні ілюстрації, мовні факти, що вказують на такий вагомий мотиватор, як зовнішня схожість денотатів: укр. *хвилястий* «...звивистий, покручений» (аналогі – у численних мовах, не

лише слов'янських, напр. нім. *wellig*, англ. *waved (hair)*, фр. *ondé, ondulation*, звідки *ондуляція*, завивка волосся – від *onde* 'хвиля'), *баранці* «білі піністі гребені хвиль» (СУМ), рос. *барашки* «небольшие белые пенистые волны» (Ожегов) – останні свідчать ще й на користь обстоюваної нами етимології слова *вівця*. Отож імовірним є припущення, що принаймні частина індоєвропейських племен іменувала одним словом і вовну, і хвилю, хвилясту водну поверхню, а потім відбулася диференціація форм за допомогою або наголосу, як у слов'янських, чи аблауту, як у германських, чи й додатковими засобами, як у балтійських та інших мовах. Зауважимо також, що реконструкцію Р. Дерксена – *ulH-n- [18, 537], яка дещо віддаляє *vylna 'хвиля' від *vylna 'вовна', ми не приймаємо з огляду на обґрунтовувану академіком Мельничуком неможливість вокалічного анлауту (й загалом складової ініціалі) в ранні періоди мовної історії [9, 6; 10, 99].

Характеризуючи позиції авторів етимологічних джерел, ми не згадали Макса Фасмера. У відповідній статті він побіжно інформує лише про одну з обговорюваних версій, другу, покликаючися на Махека, не висловлюючися ні за, ні проти. Причому в російському перекладі Трубачова читаємо, що в Махека це слово «связывается с vel- «звать»» [12, 339], але у вказаному місці насправді фігурує значення, про яке йшлося вище – «рвати, скубти». Звернувшись до німецького оригіналу, виявляємо там очікуване *rufen* [28, 219] – чи то перекладач переплутав його з *rufen* 'звати, кликати', чи, що ймовірніше, вкрався підступний хибодрук (з замість *p*), із тих, що коректори не виправляють. Але парадоксальним чином у багатій семантичній палітрі розгляданого (пра)кореня можна припускати й таке чи подібне значення. У цьому контексті нашу увагу привертає слов'янське дієслово **volati*, укр. *волати*, що його походження наразі лишається досить темним. Його ймовірне місце в системі етимологічних зв'язків нам бачиться в одному з членів згаданого «омонімічного» ряду Покорного – гнізді похідних кореня **cel-* «хотіти, бажати», що до нього належать і укр. *веліти* (прасл. *velēti*), *воля* [24, 1137]. Значення, подане Покорним як заголовне, історично й логічно не може бути первинним – потрібно шукати конкретно-чуттєвий субстрат. Тут можливі варіанти. Можна вивести «бажати» від «веліти» (те, що останнє значення простежується з цим коренем лише в слов'янських мовах, цілком можна тлумачити як реліктовість). Далі серед ділянок семантичного поля «веліти» виокремимо такі, як «пovelівати», «керувати» – це можна пов'язати з одною з базових сем розгляданого пракореня, «крутити» (див. вище) – серед значень цього слова в українській мові (і не тільки в ній) є й таке, як «розпоряджатися ким-небудь за власним розсудом; верховодити» (СУМ) – чуттєве зображення поняття керування через характерний зовнішній ефект: повертати, спричинювати повертання в потрібному напрямку. Таким чином

ліквідовується ще одна «омонімія», що ж до аблаутного утвору *волати*, то семантично його можна вивести як від одного, так і від другого дієслова. Проте можлива й інша модель – і то ймовірніша: дієслово *волати* значно краще годиться на роль первинного етимона в силу свого примітивнішого, чуттєво-конкретного характеру, і з цього дієслівного значення легко виводяться обидва інші (порядок цього виведення може бути різний). Що ж до походження **volati*, то фахівці дещо невпевнено пов'язують його з латиським *valoda* 'мова'. Останнє К. Каруліс виводить від того самого відомого нам кореня зі значенням «вертити, котити» [21, 478] – але хоч формально така етимологія мала б нас задовольняти, оскільки вона теж ніби забезпечує досягнення нашої мети, проте ми запропонуємо інше рішення. Не виступаючи проти версії латиського науковця, ми відмовимося від безпосереднього пов'язання *valoda* й **volati* (це не означає заперечення їхньої віддаленішої спорідненості) – до речі, сам він їх теж не пов'язує, це роблять славісти – і запропонуємо для останнього іншу етимологію. Найдавнішою семою пракореня, як уже мовилося, було завивання вітру – і ми припускаємо, що *волати* може являти собою модифікацію цього первісного звуконаслідування. Імовірним когнатом може бути укр. *квилити* (праслов. **kviliti* < **kveil-* / *kvoil-*). Анлаутне *k-* у такому разі являє собою рефлекс давнього ларингала, зниклого в переважній більшості інших випадків – тобто відображення давньої алотези [3, 85; 4, 21], дифтонгізація кореневого голосного могла бути наслідком інфіксації [4, 21]. Вірогідною видається думка В. Борися, що давніша форма цієї основи збережена в пол. *kwikać*, *kwiczeć* (прасл. **kvičati*) [16, 278; 16, 279], укр. (діал.) *квікати*.

Підведемо підсумки. Як і в попередній розвідці, ми не ставили за мету дати повноцінний ґрунтовний виклад оприлюднюваних етимологізаційних версій – наразі обмежуємося чимось на кшталт попередніх шкіців. Висловлені тут міркування більшою чи меншою мірою потребують іще подальшої розробки, деталізації й підкріплення додатковими аргументами. Ми зробили спробу вточнити й поглибити етимологію кількох лексем (де більшою, де меншою мірою) – і то так, щоб довести їх генеалогію до самого початку. При цьому висвітлюється широка панорама генетичних зв'язків не лише між окремими словами, а й між цілими етимологічними ґніздами. На черзі – як доопрацювання викладених тут, так і розробка нових глибинних етимологій. Пропагована нами перспективна методика дає для цього неабиякі можливості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бенвенист Э. Индоевропейское именное словообразование. М., 1955;
2. Бурковский Л.З. Слов'янські етимології: *овьса, *aje, *volo/volje // Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур: Пам'яті академіка Леоніда Булаховського:

36. наук. пр. – Вип. 29. – К., 2016. – С. 23–29; 3. Бурковский И. З. Етимология і лінгвогенеза (про значення етимологічних принципів О. С. Мельничука) // Мовознавство. – 2001. – №6. – С.84–92; 4. Бурковский И. З. Сучасні проблеми встановлення віддалених генетичних зв'язків слов'янських мов // Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур : Пам'яті академіка Леоніда Булаховського : 36. наук. пр. (Ювілейний випуск до 120-річчя з дня народження). – К., 2008. – С. 18–23; 5. Български етимологичен речник. – Т. I. – София, 1971; 6. Гамкрелидзе Т. В., Иванов Вяч. Вс. Индоевропейский язык и индоевропейцы. – Тбилиси, 1984; 7. Горяев Н.В. Сравнительный этимологический словарь русского языка. – Тифлис, 1896; 8. Етимологічний словник української мови / Гол. ред. О. С. Мельничук. – Т. I. – К., 2006; 9. Мельничук А.С. Этимологическое гнездо с корнем *цѣи- в славянских и других индоевропейских языках: Докл. на VIII Междунар. съезде славистов (Загреб – Любляна, сентябрь 1978 г.). – Киев, 1978; 10. Мельничук О.С., Коломієць В. Т. Глибинні етимологічні зв'язки в лексиці слов'янських мов // Слов'янське мовознавство: Доп. на XI Міжнар. з'їзді славистів. – К., 1993. – С. 98 – 112; 11. Преображенский А. Этимологический словарь русского языка. – Т. I. – М., 1910–1914; 12. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. – Т. I. М., 1986; 13. Этимологический словарь русского языка / Под руководством и редакцией Н.М. Шанского. – Т. I. – Вып. 3. – М., 1968; 14. Етымалагічны слоўнік беларускай мовы. – Т. 2. – Мінск, 1980; 15. Bezlej F. Etimološki slovar slovenskega jezika. – Kn. 4. – Ljubljana, 2005; 16. Boryś W. Słownik etymologiczny języka polskiego. – Kraków, 2005; 17. Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. – Kraków, 1927; 18. Derksen R. Etymological dictionary of the Slavic Inherited Lexicon. – Leiden; Boston: Brill, 2008; 19. Duden : Herkunftswörterbuch (непагінована електронна версія без доступної інформації щодо вихідних даних паперового видання); 20. Ernout A., Meillet A. Dictionnaire étymologique de la langue latine. Retirage de la 4e édition. – Paris, 2001; 21. Karulis K. Latviešu etimoloģijas vārdnīca. – S. 2. – Rīgā, 1992; 22. Machek V. Etymologický slovník jazyka českého. – Praha, 1968; 23. Persson P. Beiträge zur indogermanischen Wortforschung. – Uppsala – Leipzig, 1912; 24. Pokorny J. Indogermanisches etymologisches Wörterbuch. I. Band. – Bern; München, 1959; 25. Puhvel J. Hittite Etymological Dictionary. – Vol. 3. – Berlin – New York, 1991; 26. Rudnyčkyi J. B. An Etymological Dictionary of the Ukrainian Language. – Vol. I. – Winnipeg, 1962–1972; 27. Schrijver P. The reflexes of the Proto-Indo-European laryngeals in Latin. – Amsterdam – Atlanta, 1991; 28. Vasmer M. Russisches etymologisches Wörterbuch. – Erster Band. – Heidelberg: Carl Winter, Universitätsverlag, 1953.

Гасіл Ї. (Прага, Чеська Республіка)

Problematická místa deklinace českých substantiv z hlediska cizinců

Стаття присвячена проблемам деклинації субстантивів чеської мови.

Ключові слова: деклинація, чеська мова.

Статья посвящена проблемам declinacji субстантивов в чешском языке.

Ключевые слова: declinacija, чешский язык.